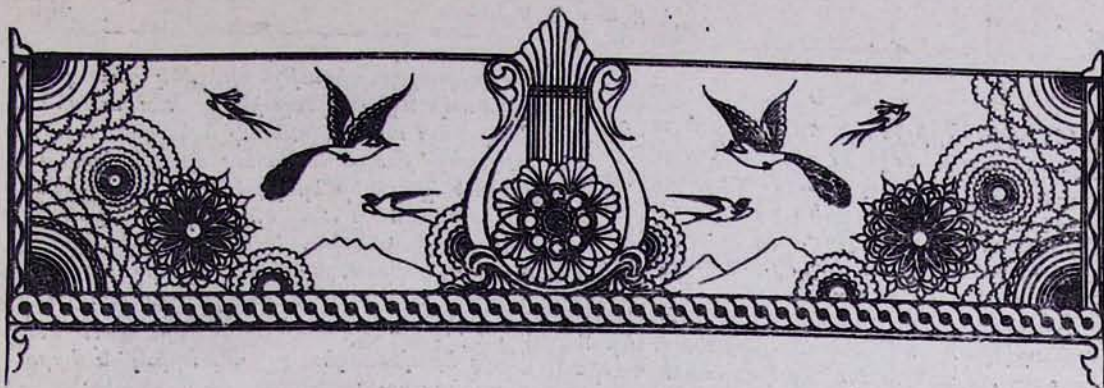

ԱՂԱՎՆԻ ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ

ՀՈՒՇԵՐ ԿՈՄԻՏԱՍԻ ՄԱՍԻՆ*

արիդի հայոց առաջնորդ Վոսմաշապուհ արքեպիսկոպոս Քիպարյանը 1926-ի աշնան էջմիածին էր եկել: Սրբազանը մեծ սեր ունենալով երաժշտության նկատմամբ, միշտ մոտիկ ու մտերմական հարաբերության մեջ է եղել Կոմիտասին հետ: Վերադարձին, ոտքի արկածի մը հետևանքով, Վոսմաշապուհ սրբազանը քանի մը շաբաթով մնաց Լենինականի հիվանդանոցը:

Օգտվելով առիթն, օր մը, ուսուցչիս՝ Նիկողայոս Տիգրանյանի հետ, գացինք անոր մոտ՝ մեր սիրելի Կոմիտասի մասին տեղեկություններ առնելու համար:

Վոսմաշապուհ սրբազանի պատմածներն առանձնապես ուշագրավ էին հետևյալները.

«Օր մը, երբ հոգեբուժարան գացի, իր կվարտենտով այնտեղ էր նաև քու փոքրիկ շուկակահար եղբայրդ՝ Թորգոմը,— պատմեց սրբազանը: Ինձ արգիլեցին Կոմիտասին մոտենալ: Պարզվեցավ, որ հոգեբուժարանի բժշկապետը փորձ մը պիտի կատարեր այդ օր: Հոգեբուժարանի պարտեզին մեջ, ծառի մը տակ, Կոմիտաս հանգարտ նստած էր: Թորգոմի կվարտետը մեղմ կերպով սկսավ նվագել Շուրերտի մեկ եղանակը: Հազիվ էր վերջացած առաջին մասը, երբ հանկարծ նստած տեղեն վեր ցատկեց Կոմիտաս, և ծառին ճյուղերը կտորտելով, սկսավ պոռալ, որ այլևս չէր ուզեր լսել. «Բա՛վ է, բա՛վ է,— կպոռար ան,— ամո՛թ ձեզ... իզուր մի՛

տանջվեք... Ես կարիք չունեմ դրանց... Ո՛ւր եք կորուսել դուք իմ երգերը...»:

«Ուրիշ օր մը,— պատմեց Վոսմաշապուհ արքեպիսկոպոսը,— երբ հաջողեցա երթալ ներս ու կարոտագին փաթթվիլ իմ սիրեցյալ Կոմիտասիս, անիկա պահ մը վրաս տարօրինակ հայացք մը ձգելն վերջ, երկու ձեռքերով բռնեց ուսս և ցնցեց, ըսելով. «Ասա՛ տեսնեմ, անմահ է այն գործը, որի համար ես մեռա...»: Փորձելով թաքցնել իմ հուզումս ու սարսափս՝ «Դուն անմահ ես, Կոմիտաս...», շշնջացի... և զգացի, որ դանդաղորեն կթուլնային անոր ոսկրոտ մատները իմ ուսիս վրա... և հետո՝ կարծես մոռնալով և՛ իմ, և՛ իր սեփական գոյությունը, Կոմիտաս իր դատարկ նայվածքը սեռեց հեռուն...»:

«Վերջին հանդիպմանս, քանի մը ամիս առաջ,— պատմեց սրբազանը,— Կոմիտասին նախորդ այցելությանս անոր ըրած խընդրանքին համաձայն, «պիժամա» մը տարած էի իրեն՝ որպեսզի «շմրսեր»: Պիժաման երբ երկարեցի անոր, «Չե՛ս մոռացել, հա՛... բայց իզուր ես բերել այդ, իզո՛ւր...»,— ըսավ և տարօրինակ ժպիտ մը դեմքին, ավիցուց.— «Թող ողջ մնա իմ ժողովուրդը... ես նրա սրտում երբեք չեմ մրսի...»:

«Կոմիտասի ֆիզիկական արդեն հալումսը էր դարձած և այլակերպված. ան իր խոսքերին կրացակայք կարծես, այդ խոսողը կարծես ինքը չէր... Սակայն այդ թուլեցին, գիտակցության անսկեկալ հաճախումով մը և ուժերու գերագույն լարումով մը, կարծես պահ մը ան զգաց, որ ավելորդ էր այլևս որևէ խնամք տանիլ իր մարմնին, իսկ իր միակ մխիթարությունը պիտի ըլլար այն, որ ինք չմսեր իր ժողովուրդի սրտին մեջ...»:

*) Հանգուցյալ Աղավնի Մեսրոպյանի սույն հոդվածը գրվել էր իր մահվանից առաջ՝ էջմիածին ամսագրի համարում. ԽՄԲ.:

1931-ին, Թբիլիսիին նրան տեղափոխվելու և հաստատվելու հետո, նկարչական թանգարանին մեջ, պատահմամբ ծանոթացա թանգարանի աշխատակից, նկարիչ Վրթանես Ախիկյանի և իր կնոջ՝ Կարինե Սրիմյանի հետ։ Վերջինս Պոլսո մեջ երաժշտության աշակերտուհիս եղած էր։

Կարինեին հետ մեր հանդիպումները շարունակվեցան նվիրական բարեկամության մը շուրջ, որուն առանցքը կազմեցին Կոմիտասի կյանքին կապված մեր հուշերը։

Կարինեն Սրիմյան Հայրիկի թոռն էր և դուստրը պրոֆ. խորեն էֆենդի Սրիմյանի։ Անոնք երկար տարիներ ապրած էին էջմիաթին, և Սրիմյան Հայրիկի կարգադրությամբ, էջմիածնական նորընծա Կոմիտաս արեղան 1893-ին երաժշտության և երգեցողության դասեր կուտար Սրիմյան Հայրիկի երկու մանկատի թոռնուհիներուն։ Այդ առիթով Կոմիտաս Սրիմյան ընտանիքի հարազատ մեկ անդամը նկատվեցավ և դարձավ անոնց ծնողական գուրգուրանքին առարկան։ Կարինեն ինձի կպատմեր Կոմիտասի էջմիածնական կյանքի դրվագներին հետևյալները։

«Կոմիտաս բացառիկ մանկասեր էր, և ըստ Սրիմյան Հայրիկի հորընթման՝ «հոգեբան-մանկարան» մը։ Կոմիտաս իր աշխույժ, եռանդուն, կատակասեր և քաղցր բնավորությամբ էջմիածնի մեծ ու փոքր երեխաներուն սիրտը գրաված էր։ Ծառաթը երկու անգամ մեր տունը դասի գալուն՝ դուռ ու դռացիի երեխաները կհավաքվին մեր բակը։ Անոնք գիտեին, որ ամեն դասի վերջավորության Կոմիտաս արեղան բակ իջնելով իրենց հետ «քաղցր գրույցներ» պիտի բնեռ, խաղեր պիտի սորվեցներ և անոնցմե երգել սիրողները մեր դասերուն պիտի միացնեին։

Նկավ ժամանակ, որ մեր երկու քրոջ երգեցողության դասերը խմբակի մը վերածվեցան։ Դուռ ու դռացիի երգել սիրող երեխաներու խմբակը, ի մեծ ուրախությամբ Սրիմյան Հայրիկի, արդեն հայտնի դարձավ գյուղին մեջ։ Հաճախ մեծ տաղավարներու, երբ Կաթողիկոս Հայրիկը սովոր էր մեր տունը հանգստանալ, Կոմիտաս մեր մանկական խմբակին սորվեցուցած հայրենասիրական փոքրիկ երգերով, որոնց «սուլո»ները մենք երկու քույրերս կկատարեինք, կուրախացնեին Կահափառ Հայրիկը, որ օրհնելով Կոմիտասի «աստվածային» շնորհները, ուժ ու կորով կամաղթեր անոր։ Նվ Կոմիտաս միշտ կերգեր անոր սիրած երգերն։

Հաճախ, մեծ տոներուն, պոլսարնակ մեր հարազատները տուփերով ընտիր շաքարեղեններ կուղարկեին Սրիմյան Հայրիկին։ Այդպիսի օրեր Հայրիկը, գիտնալով Կոմի-

տասի քաղցրասիրտությունը, մեզ հետ քանի մը տուփ նվեր կուղարկեր Կոմիտասին և մենք շատ աղեկ գիտեինք և կտեսնեինք, որ այդ շաքարները Կոմիտաս գրպանները լիցուցած կբաժնեի երեխաներուն։

Շատ հաճախ ալ, ծնողներս, ի նշան և-րախտագիտության, երբ հարգի նվեր մը կուտային իրեն, Կոմիտաս կմերժեր՝ զայն, ըսելով. «Այսչափ ծնողական գուրգուրանքներս ալ բավական են, որ մինչև կյանքիս վերջը երախտագետ ըլլամ Սրիմյան հարազատներու»։

Տարիներու ընթացքին Կոմիտաս այնքան կապված էր ծնողներուս հետ, որ սիրտն ուղած ճաշերը կառաջարկեր մորս պատրաստել։ Կոմիտասի ամենասիրած ճաշերն էին Հայրիկի սիրած վառած վոռշը, թանապուրը և յուղալի էրիշտա փլավը։ Կոմիտաս պտուղներուն մեջ կնախընտրեր խաղողն ու ձմերուկը, իսկ ծաղիկներուն մեջ՝ վարդը, կակուլը և մեխակը։

1899-ի ամառը Սրիմյան Հայրիկին հետ Բյուրականի իր ամառանոցը կապրեինք։ Երկար շաքարներ ի վեր Հայրիկը Բեռլինեն Կոմիտասի վերադարձին լուրին կպատահեր և անոր ուշացման համար կանհանգստանար։

Առտու մը, երբ, ըստ սովորության, Հայրիկը ծառի մը տակ նստած սուրճ կխմեր, հանկարծ իր մոտ կանչեց մեզ և ալլալլած ըսավ. «Աղջկե՛րք, կես ժամն ի վեր ախանջիս երգ ու երաժշտության ձայներ մը կուգան, սա ցնո՞րք է, թե իրականություն»։ Նվ իրապես, հետզհետե պայծառացան երգի և երաժշտության ելեջները...

Հայրիկի առաջարկին վրա, մայրս և երկու քույրերս վաղեցինք ձայներու ուղղությամբ, բլուրի մը գագաթը, և ի՛նչ տեսնեք — մոտակա դաշտի մը արահետեն դեպի գյուղ եկող սալի մը վրան՝ մեր խորեն Հայրիկը և մեր տան հարազատ բարեկամ նկարիչներ Փանոս Թերլեմեզյանն ու Նիկոլ Թադևոսյանը, որոնք կանգնած շրջապատեր էին տարիներ ի վեր սպասված, Բեռլինեն դալիք մեր դաշնամուրը։ Անոր առջև նստած, Կոմիտաս կերգեր ու կնվագեր Հայրիկի սիրած ուրախ երգերն։

«Առտուն կանուխ թե ելնենք՝
Քաղցր է վաատակը դաշտին,
Զվարթ կըլլանք ու կերգենք
Գեղջուկ երգերը մերին...»։

Երբ սալը կանգնեցավ մեր դռան առջև, արդեն բյուրականցիներու մեծ մասը հավաքված էր այնտեղ։ Մեծ ուրախություն եղավ։ Հայրիկը ողջագուրեց իր կարոտալի սանը և հուզված շեշտով մը ըսավ. «Եղուր չէ՛, որ Հայրիկի բացառիկ սիրուն և գուրգուրանքին արժանացած ես, տարիներ առաջ

տված խոստումդ այսօր արդեն կատարեցիր։ Թեև ուշ՝ բայց նույն եղավ։ Խոստանալ և կատարել շատ հաճախ իր անասելի դժվարություններն ունի. և ես գիտեմ, որ դուն այդ

Ամբողջ շարաթ մը տոնական սեղան էր բացված Հայրիկի ամառանոցը։ Հեռվեն, մոտեն շնորհավորող հարազատներ անպակաս էին։ Հայրիկի առաջարկով Կոմիտաս կեր-

Կոմիտասի մահաբաներ Երևանի Պանթեոնում

Գործ՝ Բանդակագործ Ա. Հաբուսյունյանի

դժվարություններով լեղի պատաններ ի սեր Հայրիկին մարտեցիր... Խոստանալ և կատարել առաքինությանց բանալին է...»։ Եվ Հայրիկը կրկին ու կրկին անգամ ողջագուրեց իր «բլրով» սանը և օրհնեց զայն։

գիր, կնիքներ և հաճախ ալ կպարեր։ Անոնք դեմ դիմաց, հայ ժողովրդական մարտական պարեր կկատարեին։ Հայրիկի և իրիմյան ընտանիքի երջանկությունը ավելի ու ավելի կոգևորեց Կոմիտասը։ Սեղանին շուրջ Հայ-

րիկը կատակալիւ խոսքեր կուղղեր երիտասարդ, արդեն հայտնի երգիչ-երաժիշտ իր սանին:

Այդ օրերին մեկը, Հայրիկը, փաղաքական բառերով, կատակելով ըսավ Կոմիտասին. «Մո տնաշեն, ինչո՞ւ այդպես խառնաղուշ (ազուլ — թրք.) ես դարձեր (ակնարկելով անոր նիհարցած ըլլալը): Ըսե տեսնեմ՝ գերմանուհի՞ մը սիրտդ գողցավ, թե սնունդդ կարճ էր... Եթե առաջինն էր պատճառը՝ թող հետդ բերեիր, իսկ թե երկրորդը՝ թող խորենին քեզ պահ տված դաշնամուրի դրամը ուտեիր: Խորենին դաշնամուրը քու թանկագին կյանքեն վեր չէր, և դուն աղեկ գիտեիր, որ երկու պարագային ալ Հայրիկ ներողամիտ պիտի ըլլար քեզի... դուն անոր սիրտը աղեկ կճանչնայիր...»: Կոմիտաս արդեն ուրախ և հպարտ՝ Հայրիկին պատասխանեց. «Թող Վեհափառ Հայրիկին ունեցած առաքինութիւններն գոնե մեկը ժառանգած ըլլամ և գործքով ապացուցած...», — և ծիծաղով մը ավելցուց. «Վեհափառ Հայրիկին խոստովանիմ, որ երեք տարի խորեն էֆենդիի դրամը սրտիս մոտիկ պահելով հանդերձ՝ հասա այսօրվան հաջողութեան... Թող երկար կյանք ունենան խրիմյան հարազատներս, խառնաղուշ շուտ կճլտորի իր հայրենի օճախին մեջ»: Եվ Հայրիկին աչք առնելով վերջացուց Կոմիտաս. — «Հայրենի անհուն կարոտիս մեջ օտար հոգիներ չէին կրնար երեք պղտորել իմ հոգին...»:

1936-ին, Կոմիտասի թաղման 40-օրյակին, ինձ եկան Կարինե խրիմյանն ու մեր տան մեջ բնակող նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանը, և առաջարկեցին միասին այցելել Կոմիտասի գերեզմանը:

Հին գերեզմանատան Պանթոնին մեջ, Կոմիտասի հողակուլտին վրա, պարզվեցավ հուշական պատկեր մը. Կարինեն ու Փանոսը նախ այնտեղ բացին իրենց հետ բերած ծրարը, որ կպարունակեր լավաշ հացի մեջ փաթթված մսեղեն և ալյուրե հալվա, և կանչելով այնտեղեն անցնող քանի մը հոգի՝ բաժնեցին անոնց:

Հին գերեզմանատան համադարձ լուսթյունը իր խորհրդավորութեամբ համակեց մեզ: Մերոմնազարդ Փանոսը, հուզումնալից դողողացող շրթներով, պատմեց իրենց միասին անցուցած երանելի օրերն: Արցունքները կհոսեին իր զառամած դեմքեն վար:

Կարինեն նույնպէս կհեկեկար՝ վերհիշելով իր ծնողական տան անմոռանալի օրերը... Իսկ ես, քարացած այդ սև հողակուլտին առջև, կարծես երազի մեջ, վերացած էի հոգիւլուս մեջ կուտակված Կոմիտասյան այն առնչման պատկերներով, որոնք վաղ երի-

տասարդական տարիներէս կապվեցան անոր մեծ արվեստի նրբահոյա թելերուն...:

Երեկո էր, երբ մեկնեցանք դարավոր գերեզմանատան Պանթոնին: Մեր ճամբու երկայնքին երկար դիտեցինք հայրենի երկրի երկու հավերժութիւնները՝ վեհանիստ Արարատն ու Հրազդանի փրփրուն ջուրերը, որոնք փոխադարձաբար, ատեն-ատեն կխաշաձեկին մեր խոհերը... Հայրենի այդ հավերժութիւններուն հետ, և անոնց պէս վեհ ու կենդանի, առհասարակ կապրի նաև Կոմիտաս՝ իր երգերու հմայքով:

1925 թվականի աշնան, Թրիլիսին առաջին անգամ Երևան այցելութեանս, Ս. Սարգիսի առաջնորդարանին մեջ ծանոթացա Կոմիտասի՝ Գևորգյան ճեմարանի դասակից ընկերոջը՝ Հակոբ ավագ քահանա Խաչվանքյանին, որ Կոմիտասի ուսանողական կյանքին պատմեց հետևյալ դրվագները:

«1886—1891 թվականներուն Կոմիտաս և ես Գևորգյան ճեմարանին մեջ նույն դասարանի մտերիմ ընկերներ ենք եղել: 1886-են ան արդեն հայտնի էր ճեմարանի «ձայնեղ Սողոմոն» անունով: Այն ատեն դեռ Սողոմոն կկոչվէր: Երաժշտութեան դասերուն միշտ աչքի կհիշար, բացառիկ դուրեկան ձայն մը ունէր, զինքը լսողը կհրապուրվէր, և այդ պատճառով մեծին ու փոքրին համակրանքին արժանացած էր: Այդ ժամանակվան Մալար կաթողիկոսը մասնավորապէս հոգատար էր «ձայնեղ Սողոմոն»ի նկատմամբ:

Կաթողիկոսի կարգադրութեամբ, երաժշտութեան ուսուցիչը առանձին կպարապէր անոր հետ: Այդ ատենները 18 տարեկան էր, բարձրահասակ, սիրուն, գեղեցիկ մեծ-մեծ սև աչքերով, քաղցր և համեստ, բարեհամարույր բնավորութեան տեր և վերին աստիճան սրամիտ և կենսուրախ:

Սողոմոն իր ուսանողական շրջանին շատ ուժեղ էր հայերեն լեզվի, հայոց պատմութեան և աշխարհագրութեան մեջ: Թվաբանութեան մեջ, զոր երեք չէր սիրեր, ես իրեն շատ կօգնէի: Գալով մնացյալ դասերուն շատ թույլ էր: Փնտթիւններու ժամանակ, ճեմարանի տնօրեն Կոստանյանը և շարք մը դասատուներ, տեսնելով Սողոմոնի երաժշտական բացառիկ տաղանդը, աչք կգոցեին անոր ուսման թույլ կողմերուն վրա: Իր ուսանողական առաջին տարիին ան ընտրած էր իր կյանքի ուղին և կըսեր մեզ. «Երգիչ մը ըլլալ ինձ չի բավարարեր, ես պետք է ձեռք բերեմ երաժշտական բարձրագույն կրթութիւն և ատով հասնիմ բուն նպատակիս՝ դուրս բերել հայրենի ավերակներէն մեր հայ ժողովրդական երաժշտութեան գանձերը...»:

Մեր դասարանային մտերիմ հավաքույթներուն, որքան սիրելի էր մեզ, երբ ան, մեր խնդրանքին վրա, իր ծննդավայրեն սորված քրքրական պարերը թե՛ կերգեր և թե՛ կպարեր:

Հետզհետե աշակերտներին խումբեր և զուգերը ընտրելով, անոնց ալ պարել սորվեցուց:

Ըիշտ է, պատանի «ձայնեղ Սողոմոն» կսիրեր նաև աշխույժ խաղեր. «Վազվուտուք» և «ցատկուտուք» իր ամենասիրած խաղերն էին: Անոր հեզահամբույր և բարեհոգի բնավորությունը կհայտնվեր նույնիսկ խաղերու մեջ: Երբ ան կհաղթեր իր ընկերներուն, ըստ իր սովորության մեզի կըսեր. «Է՛հ, այս խաղի մեջ հաղթելը հնարք մը չէ, նայինք որ մեր ապագայի խաղերուն մեջ հաղթենք»: Հաճախ, մեծ զրոսանքներուն, հսկողի աչքերն կփախչէինք հեռու, վանքի պարիսպեն դուրս, և այնտեղ ազատ ու անկաշկանդ խաղերու մեջ թավալլող գալն վերջ, երբ փոշեթաթախ դասարան կվերադառնայինք, Սողոմոն այնքան մաքրված կըլլար, որ ո՛չ ոք կկուսներ, որ մեզ հետ փոշիներուն մեջ վազվուտած էր:

Սողոմոն օրինակելի ուսանող էր նաև իր բժախնդիր մաքրասիրութեամբ: Անոր թխուրակ դեմքն ու սեփուսե մազերը միշտ մաքրության մեջ կփախչէին. մեծ խնամք կտաներ իր հագուստներուն մաքրությանը:

«Ձայնեղ Սողոմոն» մեծնալով, հետզհետե հրաժարեցավ իր սիրած պատանեկան խաղերեն և իր ուսանողական ազատ ժամերը նվիրեց հայ ժողովրդական երաժշտության և երգերու որոնումներուն: Միևնույն ատեն բուռն ընթերցասեր մը դարձավ: Մեր հին մատենագիրներն ան հատկապես գնահատեց Նարեկացին և Շնորհալին, իսկ նորերեն՝ Արտվյանը, որուն «Վերջ Հայաստանին» իր Ս. Գրքը կանվաներ: Իր ամենասիրած տեղերեն մեկն էր Քանաքեռը և Արտվյանի տնակը, ուր հաճախ կերթայինք: Այդպիսի օրեր Կոմիտաս անվերջ կերգեր, և երբեմն ալ, ներշնչվելով հայրենի ընտիներեն, բանաստեղծություններ կհորիներ: Ծանապարհին երբեմն խեղկատակություններ կըներ և իր ծիծաղի հղոր. ձայնը կարճագանբեր մեր շուրջը:

1899-ին, Ճեմարանը ավարտելեն հետո, մենք բաժնվեցանք իրարմե: Անկե վերջ, երկար տարիներու ընթացքին, միայն քանի մը անգամ պատահեցանք:

Համաշխարհային առաջին պատերազմեն առաջ, արտասահմանին էջմիածին վերադարձին Լենինական մեր տունը քանի մը օր հյուր եղավ: Մասնավորապես եկած էր երաժշտագետ Նիկողայոս Տիգրանյանի հետ արևելյան և հայ ժողովրդական երաժշտության մասին ուսումնասիրություններ կատարելու: Ես հաճախ կուղեկցեի իրեն, և որքան հաճելի էր ինձ լսել ու տեսնել իմ նախկին դասընկեր Սողոմոնս՝ իր մասնագիտական նպատակին հասած բարձրության վրա: Հաճախ մինչև ուշ գիշերներ Նիկողայոս Տիգրանյանի տունը կմնար, խորասուզված իր ուսումնասիրություններուն մեջ: Հայ ժողովրդական պարերը կկազմեն երկու երաժշտագետներու ալ հետաքրքրության առանցքը: Նրկուքն ալ փոխադարձաբար կերգեին, կնվագեին ու կպարեին՝ պարերգներն մեկն ու մեկի իթմը ճշտելու համար:

Նիկողայոս Տիգրանյանը, իբրև ավագ սերունդի պատկանող և հայ ժողովրդական պարերը առաջին անգամ մշակող, մեծ հարգանք կվայելի երիտասարդ Կոմիտասի կողմն:

Այդ օրերեն մեկը, վաղ առավոտն մինչև ուշ գիշեր, Լենինականի շրջանի գյուղերը այցելեցինք: Ո՛ր հյուրակեն ուր երգի ձայն մը կառներ, կմտներ ներս և գրի կառներ գայն:

Մեր ճամբաներուն վրա երբեմն կկանգներ և կգրեր հեռավոր դաշտերեն ականջին հասնող երգ մը: Իսկ Լենինականի մեջ՝ ուշ գիշերներ կշրջեինք գյուղերցի հայ աշուղներուն սրճարաններուն շուրջը: Իր մեկնման նախօրյակին մեր տունը լավ խնջույք մը կազմակերպեցինք, մասնավորապես հրավիրելով երգող-պարող հարևանները: Կոմիտաս մեծ բավականություն վգաց այդ երեկո, իր հերթին մեծապես ոգևորելով ներկաները իր երգերով ու պարերով: Այդ օրը Կոմիտաս գրի առավ կարգ մը երգեր ու պարեր:

Վերջին մեր հանդիպումը եղավ պատերազմի նախօրյակին՝ 1912-ին, երբ դարձյալ եկեր էր Լենինական՝ հատկապես զիս տեսնելու... Այդ օրը երկար ժամեր խոսեցանք. շատ վատ էր տրամադրությունը: Այնքան հուզված էր և մռայլ խոհերով, որ ճաշելու ախորժակ ալ չունեցավ...: Նրեկոյան պիտի մեկներ թիֆլիս. մինչև կայարան զինքը ճամբա դրի. անոր տրամադրությունը շատ ինկած էր էջմիածնեն ցույց տրված վերաբերմունքին համար:

